
ІСТОРІЯ

УДК 94:314.303(477.75)«18»

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/66-1-1>**Ярослав БАЛАНОВСЬКИЙ,***orcid.org/0000-0003-2323-5956*

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри соціальних і правових дисциплін

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(Умань, Черкаська область, Україна) *ya.balanovskyi@idpu.edu.ua***Костянтин СІЗАРЄВ,***orcid.org/0000-0002-2476-2355*

аспірант кафедри історії та археології

Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

(Запоріжжя, Україна) *konsizar@gmail.com***Крістіна СИТНИК,***orcid.org/0000-0003-0891-1266*

аспірантка кафедри політичних наук і права

Київського національного університету будівництва та архітектури

(Київ, Україна) *krissytnyk@gmail.com*

РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА В КРИМУ ВПРОДОВЖ 1770–1780-Х РОКІВ

У статті розглянуто імперську демографічну політику Російської держави в Криму впродовж 1770-х – 1780-х років. Значна увага у статті приділяється переселенню християнського населення з Кримського півострову в 1778 році. Зокрема проаналізовано характер та особливості переселення християн (переважно – греків і вірмен) з території Кримського півострову на материкову частину Російської імперії. Автори зазначають, що мотиви такого рішення й донині є дискусійними в середовищі дослідників. Наголошено, що переселення християнського населення з Кримського півострову відбувалося примусово й відзначалось досить поганою організацією. Відзначено волюнтаристську та деспотичну сутність дій російської імперської влади навіть по відношенню до християнського населення з Криму. Підсумовано, що російська імперська демографічна політика в Криму впродовж 1770-х – 1780-х років цілком відповідала деспотичному характеру російської держави. У цій політиці поєдналися внутрішні та зовнішні амбіції російської імперської влади. І, насамперед, досить чітко проявилися традиційні експансіоністські плани Російської держави на південних територіях. Зокрема це яскраво проявилось під час виселення християнського населення з Кримського півострову в 1778 році, а також – в подальшій політиці етноциду щодо представників національних меншин. Також необхідно підкреслити, що використовуючи переселення християнського населення, яке представляло значний політичний та особливо економічний потенціал, російська імперська влада намагалася економічними й демографічними засобами підірвати потенціал Кримського ханату. Адже християнське населення за часів Кримського ханства представляло значний політичний, а особливо економічний потенціал.

Ключові слова: переселення кримських християн, Кримське ханство, російська імперська влада, Кримський півострів, економічний потенціал, демографія, демографічна політика Російської держави.

Yaroslav BALANOVSKY,

orcid.org/0000-0003-2323-5956

*Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social and Legal Disciplines
Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna
(Uman, Cherkasy region, Ukraine) ya.balanovskyi@udpu.edu.ua*

Konstantin SIZAREV,

orcid.org/0000-0002-2476-2355

*Postgraduate Student at the Department of History and Archaeology
Bogdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University
(Zaporizhzhia, Ukraine) konsizar@gmail.com*

Kristina SYTNYK,

orcid.org/0000-0003-0891-1266

*Graduate Student at the Department of Political Sciences and Law
Kyiv National University of Construction and Architecture
(Kyiv, Ukraine) krissytnyk@gmail.com*

RUSSIAN IMPERIAL DEMOGRAPHIC POLICY IN THE CRIMEA THROUGHOUT THE 1770S–1780S

The article examines the imperial demographic policy of the Russian state in the Crimea during the 1770s and 1780s. Considerable attention is paid in the article to the resettlement of the Christian population from the Crimean Peninsula in 1778. In particular, the nature and features of the resettlement of Christians (mainly Greeks and Armenians) from the territory of the Crimean Peninsula to the mainland of the Russian Empire were analyzed. The authors note that the reasons for such a decision are still debatable among researchers. It was emphasized that the resettlement of the Christian population from the Crimean peninsula was forced and marked by a rather poor organization. The voluntarist and despotic essence of the actions of the Russian imperial government even in relation to the Christian population from Crimea was noted. It is concluded that the Russian imperial demographic policy in the Crimea during the 1770s and 1780s fully corresponded to the despotic nature of the Russian state. This policy combined the internal and external ambitions of the Russian imperial power. And, first of all, the traditional expansionist plans of the Russian state in the southern territories were quite clearly manifested. In particular, this was clearly manifested during the eviction of the Christian population from the Crimean Peninsula in 1778, as well as in the subsequent policy of ethnocide against representatives of national minorities. It should also be emphasized that using the resettlement of the Christian population, which represented significant political and especially economic potential, the Russian imperial authorities tried to undermine the potential of the Crimean Khanate by economic and demographic means. After all, during the time of the Crimean Khanate, the Christian population represented a significant political and especially economic potential.

Key words: *resettlement of Crimean Christians, Crimean Khanate, Russian imperial power, Crimean peninsula, economic potential, demography, demographic policy of the Russian state.*

Постановка проблеми. У процесі підпорядкування Криму Російською державою, вже починаючи від 1771 року, російська імперська влада вчинила низку волонтаристських, деспотичних дій. Серед них слід виділити переселення християнського населення (переважно – греків і вірмен) з Кримського півострову. Безперечно, що мотиви такого рішення й донині є дискусійними в середовищі дослідників. Насамперед чи найбільш побутуючою в російській і радянській історіографії була версія щодо намагання імператриці Катерини II захистити таким чином християнське населення від гіпотетичних утисків з боку мусульман. Більш вірогідною є версія щодо прагнення російської імперської влади до підриву авторитету кримського хана й ослаблення Кримського ханства в цілому.

Цілком очевидно, що з останнім тісно пов'язане було намагання російських імперських великодержавників щодо ослаблення економіки Кримського ханату. Переселення християнського населення з Кримського півострову відбувалося примусово й відзначалось досить поганою організацією.

Аналіз досліджень. Загалом питання демографічної політики Російської держави в Криму доволі непогано представлено в історичній науці. Дослідниками розглянуто різні аспекти демографічних процесів в Криму. Зокрема окремі аспекти теми містяться в працях: М. Дубровіна (Дубровин, 1885), Я. Верменич (Верменич, 2014), Б. Короленка (Короленко, 2014), Д. Прохорова (Прохоров, 2011), П. Усенка (Усенко, 2014; 2015), А. Шевчука (Шевчук, 2007), Д. Шурхала (Шурхало, 2018) та ін. Ана-

ліз літератури стосовно вказаної тематики зумовлює висновок, що тема потребує більш ґрунтовного дослідження. Зокрема це стосується більш ґрунтовного аналізу демографічної політики Російської держави в Криму саме в період 1770-х – 1780-х років.

Мета статі – характеристика сутності демографічної політики Російської держави в Криму впродовж 1770-х – 1780-х років.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок утворення 22 березня 1764 року Новоросійської губернії значно активізувався експансіонізм Російської імперії. Так, її провладні кола розглядали можливість подати цей український край як «частину корінної російської території». Зокрема, Катерина II чи не найбільшою мірою сприяла поглинанню Російською державою Півдня України та входження його в канони імперської політики. Ф. Турченко та Г. Турченко зауважили, що оволодіння Російською імперією Північним Причорномор'ям відкрило перед нею значні перспективи на Балканах й на Середземномор'ї, де доволі стрімко занепадало значення Османської держави. Катерина II мала намір на руїнах Османської імперії утворити залежну від Російської імперії православну новогрецьку державу зі столицею в Константинополі. Відтак Півдню України в цьому «грецькому проєкті» відводилася роль плацдарму для подальшої експансії Російської держави на Балкани та Середземномор'я. Саме тут навіть передбачалася побудова третьої, окрім Петербурга та Москви, столиці Російської держави. При цьому, для таких намірів було обрано назву «Новоросія», як найбільш придатну задля реалізації цих геополітичних проєктів. У випадку втілення їх в життя, ці терени з окраїни Російської держави мали перетворитися на її центр (Турченко, Турченко, 2015: 18–19). Відповідним чином імперська політика щодо населення Півдня України корелювалася насамперед із цими геополітичними планами Російської імперії. Одночасно були застосовані й звичні для деспотичної імперської держави методи та практики. У тому числі й насильницьке переселення народів, котре мало всі ознаки депортації.

На думку П. Усенка, наприкінці 1770-х років влада Російської держави розпочала процес активного переселення з Криму вірмен, грузин та греків. Потужна мілітарна експедиція на початку 1778 року забезпечила придушення повстання сил, ворожих Шагін-Гераю II – ханові, який, по суті, був царициною креатурою. У вирі тодішніх подій постраждало чимало кримців, серед яких «греками» зазвичай називались усі, хто сповідував православ'я («грецький закон») (Усенко, 2015: 207). У ході придушення повстання росій-

ськими каральними військами було винищено близько 12 тисяч осіб. У тому числі й цивільних. Генерал Олександр Прозоровський свідчив: «Під час морозів безліч пішла з життя від холоду, серед них – старих жінок і немовлят... Безліч у них згублено людей і від міжусобиць, оскільки з певного часу скрута змусила один одного грабувати та за шматок хліба вбивати» (Дубровин, 1885: 216).

Згідно свідчення Раббі Азар'ї, «греки та вірмени – сільські мешканці, бідні й такі, хто займався ремеслом, не бажали переміститися до іншої країни, прецінь багато з них мали городи, сади та поля, звідки вони отримували прибутки». Проте переселення християнського населення з Кримського півострову все ж було спричинене тим, що «греки і вірмени, з'єднавшись із російським військом, грабували й убивали мусульман і знущалися з їхньої релігії, й тому після відновлення миру та порядку вони боялись, аби татари не помстилися їм за утиски, відчуті під час війни» (Рабби-Азар'я, 1856: 100–134).

Відповідно з указом імператриці Катерини II від 11 лютого 1778 року, перед головнокомандувачем російських військ і намісником Слобідської України й Малоросії фельдмаршалом Петром Румянцевим-Задунайським ставилося завдання, за умов вірогідного відступу росіян з Кримського півострову, облаштувати біля Перекопу місця для перебування кримських християн (Дубровин, 1885: 221–225). Впродовж двох тижнів цей імператорський указ було уточнено: «християн запрошувати на поселення до Азовської чи Новоросійської губернії». Відтак чи не головний мотив переселення кримських християн демонструвався в ймовірній «загрозі» з боку мусульман. Проте існували й більш реальні мотиви переселення християн. Серед них слід виділити намагання російських імперських великодержавників щодо підриву авторитету кримського хана та ослаблення Кримського ханства загалом. І хоча хан Шагін Герай привласнив сотні садів й виноградників вигнанців. У 1783 році він сам позбувся їх на користь росіян. Але для російської імперської влади найбільш пріоритетними були геополітичні плани. Так Катерині II імпонував «грецький проєкт», за котрим передбачалося зменшення території Османської імперії в межах Азії, загарбання Балкан й відновлення Візантійської імперії під протекторатом Російської держави на чолі Костянтинном – онуком імператриці (Усенко, 2015: 208).

Згідно з рескриптом¹ Катерини II графу Румянцеву від 9 березня 1778 року цариця II

¹ 111 Царський указ, котрий мав силу закону, або ж – особлива форма опублікованого листа монаршої особи до підлеглих. Такого роду акти використовувалися Катериною II в її імперській політиці щодо Півдня України.

вимагала схилити «греків та інших християн» до переселення, приваблюючи «різними вигодами». Цю спецоперацію було доручено очолити генерал-поручику Олександрову Суворову, котрий в опорі на два окупаційні корпуси (Кримський та Кубанський), зумів консолідувати кримські немусульманські еліти – верхівки духовенства християнських конфесій й, досить вправно застосувавши засоби підкупу, демагогії, дезінформації й залякування, поставив Шагіна Герая перед фактом, що «всенаясніша імператриця всеросійська, зглянувшись на прохання християн, які у Криму живуть, про визволення їх од передгрозя бід і суцільного знищення, чим засмучені під час минулого заколоту татари помститися їм, за зручної нагоди, явно пообіцяли, за людинолюбством та з обов'язку захисту християнського закону всемілостиво зволила переселити їх у свої кордони» (Дубровин, 1885: 316–317). Але логічно постає питання – чому з Кримського півострову переселяли християн, які в принципі мали бути лояльними до Російської держави? На думку Богдана Короленка, переселення кримських християн ніяким чином не могло зашкодити анексії Криму. Адже російська імперська влада робила все від неї можливе, щоб ослабити Кримський півострів (у тому числі й такого роду заходами демографічного та економічного характеру) (Шурхало, 2018). До того ж хан Шагін Герай вимушено підтримував переселення християн. А О. Суворов, починаючи з 28 липня 1778 року, системно підривав економіку Кримського півострову та розпочав вселення з Криму більш як 30 тисяч кримських християн. При цьому, довжелезні валки хур з переселенцями розтягнулися вздовж Муравського шляху за Перекоп – аж до Олександрівського форштата (сучасне Запоріжжя) (Усенко, 2015: 208–209). Зрештою, більшість переселенців: як «еллінців», так і тюркомовні «греко-татари» («суруми», «базаряни» або «тюркофони») – осіли в Приазов'ї. Причому, представники усіх цих лінгвогруп у спілкуванні між собою використовували кримськотатарську мову. Представники ж вірменської народності були розселені в низов'ях Дону. А хан Шагіну Гераю та його бейм російською владою було виділено 100 000 карбованців (Усенко, 2014: 177). У той час як на потреби ж переселених кримських християн царська влада виділила значно менше – приблизно 75 000 карбованців. Однак переселенці зазнавали злигоднів, хвороб й тисячами гинули. А дехто з них дорогою «губився» й, незважаючи на великий ризик покарання, повертався до Криму. Загалом в 1778 році з Криму було переселено 219 грузинів (за іншими даними – 287), понад

160 «волохів» (румуни та молдовани) та майже 18,5 тисяч «греків» (з них лише близько 40% становили грекомовні «ромей», або «румей», «еллінофони», «греко-елліни»). Загалом в 1778 році з Криму було переселено 219 грузинів (за іншими даними – 287), понад 160 «волохів» (румуни та молдовани) та майже 18,5 тисяч «греків» (з них лише близько 40% становили грекомовні «ромей», або «румей», «еллінофони», «греко-елліни») (Усенко, 2015: 210).

Внаслідок анексії Криму, російська імперська влада прагнула перш за все зруйнувати традиційну для Кримського ханату адміністративну й територіальну організацію тих інститутів, котрі ґрунтувалися на національній та релігійній ідентичності кримських татар. Згідно указу імператриці Катерини II від 2 лютого 1784 року було утворено «Таврическую область», до складу якої увійшли Крим, Тамань й територія на північ від Перекопу. Всі ці землі потрапили під владу Катеринославського генерал-губернатора Г. Потьомкіна. Відтак в результаті поглинання Кримського ханства Російською імперією від кінця XVIII століття до середини XX століття фахівцями-демографами виділяється вісім міграційних хвиль, котрі значним чином вплинули на етнічний склад населення Кримського півострову: 1778–1784, 1854–1860, 1862–1872, 1874–1875, 1893; 1901–1902, 1917–1922, 1941–1944 років. Усі вони значною мірою мали етнічне підґрунтя та не мали добровільного характеру. Перша міграційна хвиля 1778–1784 років стосувалася не лише кримських татар: виїздили переважно жителі Південного берега й гірських районів, які за етнічним складом були турками-огузами. Також російська імперська влада примусовими діями виселила з Кримського півострову приблизно 40 тисяч християн – греків, вірмен, болгар, німців тощо (Шевчук, 2007: 83–84).

Я. Верменич звернула увагу на те, що Кримський півострів, котрий за словами Катерини II, був нею ж «присвоєний», досить швидко було доведено до повного занедбання. Кримські землі щедро роздавалися фаворитам Катерини II, дворянам і чиновникам (Верменич, 2014: 151).

Внаслідок входження Криму до складу Російської держави в 1783 році серед нагальних завдань імперської політики демографічного характеру стало визначення точної кількості населення, котре мешкало на Кримському півострові. Також важливо було налагодити організацію управління новоприєднаними територіями. У тому числі це стосувалося й визначення адміністративного та правового становища представників

місцевого «інородницького» населення. Згідно з відомостями, зібраними бароном О. Ігельстромом у «Камеральному описі Криму», на Кримському півострові в 1783 році проживало 56 тисяч 796 чоловіків не християн, у тому числі й 1 тисяча 407 «жидів» (євреїв-раввіністів або караїмів) при загальній цифрі населення 140 тис. чол. (чоловіків і жінок). Від середини 1780 років розпочинається переселення на Кримський півострів великої кількості представників різних етносів і прихильників різних конфесій – серед них були звільнені у відставку солдати з жінками (переважно – з центральних російських губерній), церковні служителі й старообрядці, українці, болгари, калмики з Волги, німці, поляки, греки, італійці, румуни тощо. Також на цей час припадає переселення до Криму євреїв-ашкеназі, які осідали в Керчі, Феодосії, Сімферополі, Севастополі, Євпаторії тощо. Частково вони вливалися в місцеві кримчацькі громади. Спорожнілі, внаслідок виселення християнського населення й еміграції частини кримських татар, землі та будинки займалися новопривалими жителями Кримського півострову. Згідно з «Камеральним описом Криму», в Кафі 62 будинки були зайняті «жидами кримськими» (з них було 148 чоловіків і 145 жінок) і 22 – вірменами (Прохоров, 2011: 637–638).

Кримський півострів впродовж кількох тисячоліть був ареною симбіозу різних етносів і народів. Це стало причиною створення унікальної демографічної ситуації на цих теренах. При цьому, на думку Б. Короленка, для російської імперської влади, насамперед з огляду на російсько-турецьку конфронтацію в цьому, визначальним було завдання перетворення Кримського півострову на російський плацдарм на Чорному морі. Однак, загалом, російській імперській владі, в силу історико-політичних і ментально-релігійних чинників розраховувати на прихильне ставлення з боку кримсько-татарського населення, особливо не доводилося. Про це, зокрема, свідчила й масова еміграція кримських татар до Османської держави. Одночасно російська окупаційна влада не довіряла й решті жителів Криму. Відтак, для російської імперської влади ще одне пріоритетне завдання полягало в активізації процесу заселення Кримського півострову лояльним до себе населенням. Цей процес було розпочато вже відразу після анексії Криму Російською державою. При цьому, російська влада активно заохочувала до переселення на новопривалені території Півдня: указами від 1781 та 1783 років. Переселенці отримували спочатку пільги на півтора року, а з 1783 року термін податкових пільг був подовже-

ний до шести і навіть, подекуди, до десяти років. І хоча колонізацію Таврійської області дещо уповільнила російсько-турецька війна, котра розпочалася в 1787 році, цей процес вже мав системний характер. У національному відношенні складу переселенців до Криму, відчутно домінували представники українського етносу. І це було обумовлено, насамперед, заохочувальними заходами російської влади. Так, у 1787 році було надано розпорядження генерал-губернаторам щодо сприяння державним селянам з малоросійських губерній переселятися до Новоросійського краю. Переважно українське населення переселялося до Кримського півострову з Київського, Чернігівського, Харківського, Херсонського, Новгород-Сіверського та Катеринославського намісництв (Короленко, 2014: 177–178). Поряд із цим російська імперська влада впроваджувала політику сприяння переселення до Криму колоністів іноземного походження. Адже для уряду Російської імперії було вигідно, щоб завдяки іноземним колоністам активізувалося економічне відродження Кримського півострову, доведеного до повного занедбання саме діями росіян. Прагнучи знайти вмілих ремісників і фермерів, російська влада всіляко сприяла імміграції й забезпечувала переселенців землею, податковими пільгами й перевагами, про котрі їх українські й російські піддані могли тільки мріяти. У свою ж чергу, імперські інтелектуали вітали багатонаціональний склад поселенців, адже вбачали в ньому доказ величчя своєї імперії та Катерини II. На кінець століття «іноземці» становили до 20% від усього чоловічого населення Новоросійської губернії, що сягало близько півмільйона осіб. Решта належала до східних слов'ян. Частину останніх становили російські старообрядці. Проте більшість мешканців були українські селяни-втікачі, переважно – з Правобережної України (Плохій, 2016: 192, 193). Одночасно російська окупаційна влада бажала сприяти заселенню Криму конфесійно спорідненими християнами, нейтралізуючи таким чином ісламський чинник завдяки цілеспрямованому зменшенню мусульманського населення в демографічній структурі Кримського півострову. Плануючи використати новопереселених християн для формування противаги мусульманському чиннику, російська влада покладала надії на колоністів із Європи та вихідців із європейських володінь Османської імперії: православних греків й албанців. Зокрема привілейований статус грецьких й албанських колоністів було засвідчено ордером Г. Потьомкіна від 25 травня (5 червня) 1787 року. При цьому, число греків й албанців було найбіль-

шим серед усіх іноземних переселенців до Кримського півострову на цей час. Серед інших вихідців із європейських володінь Османської імперії були: болгари, молдавани, румелійські вірмени тощо. У 1783 році генерал М. Коховський переселив із Могильовського намісництва білоруських селян задля поселення їх у своєму селі Озаміт в Криму. Російська влада також практикувала переселення до Кримського півострову іноземних колоністів із внутрішніх губерній Російської імперії. В ордері Г. Потьомкіна від 9 (20) липня 1785 року М. Коховському доручалося переведених з України «волохов и протчих иностранцов» заселити в опустілих грецьких поселеннях (Распоряжения..., 1881: 324). Слід додати, що кримські християни, які були насильно виселені з Криму в 1783 році, були надто не бажаними на півострові із за їх історичної близькості до кримських татар, володіння кримсько-татарською мовою тощо.

Висновки. Загалом слід наголосити, що російська імперська демографічна політика в Криму впродовж 1770-х – 1780-х років цілком відповідала деспотичному характеру російської держави. У цій політиці поєдналися внутрішні та зовнішні амбіції російської імперської влади. І, насампе-

ред, досить чітко проявилися традиційні експансіоністські плани Російської держави на південних територіях. Зокрема це яскраво проявилось під час виселення християнського населення з Кримського півострову в 1778 році, а також – в подальшій політиці етноциду щодо представників національних меншин. Оскільки християнське населення за часів Кримського ханства представляло значний політичний, а особливо економічний потенціал, російська імперська влада намагалася економічними й демографічними засобами підірвати потенціал Кримського ханату. Греки й вірмени, які були задіяні у виробничому секторі економіки Криму (ремесла, торгівля, землеробство, перевезення суходелом і морем, рибальство тощо), отримували значно більший прибуток, аніж татари, що займалися натуральним господарством. Відтак головні податкові надходження до бюджету кримська влада отримувала саме від християн. Отже, виселення християн з Криму прирікало всю економіку півострова на занепад. Деяка частина християнського населення, що не бажала переселятися, визнавала себе мусульманами й залишилась на Кримському півострові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Верменич Я. Крим і Північне Причорномор'я на цивілізаційному перехресті (VIII ст. до н.е. – кінець XVIII ст.). *Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т.* Т. 1. Колективна монографія / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 126–160.
2. Дубровин Н. Присоединение Крыма к России: рескрипты, письма, реляции и донесения. Т. 2: 1778 г. Санкт-Петербург, 1885. 950 с.
3. Короленко Б. Колонізація як інструмент демографічної політики Російської імперії в Криму (кінець XVIII ст.). *Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т.* Т. 1. Колективна монографія / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 175–191.
4. Плохий С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Р. Ключко. Харків, 2016. 496 с.
5. Прохоров Д. А. Статистика караимского населения Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: 36. науч. пр.* 2011. Вып. XVII. С. 634–705.
6. Рабби-Азарья, сын Илии. События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей хана. *Временник Общества истории и древностей Российских.* 1856. Кн. 24. С. 100–134.
7. Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической Области с 1781 по 1786 год. *ЗООИД.* Одесса, 1881. Т. 12. 486 с.
8. Усенко П. Які причини та найближчі наслідки мала депортація греків із Кримського ханату 1778 р.? *Історія Криму в запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 207–211.
9. Усенко П. Які причини та найближчі наслідки мала депортація греків із Кримського ханату 1778 р.? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 175–178.
10. Шевчук А. Г. Некоторые аспекты миграционной динамики крымскотатарского населения в XVIII – XXI веках. *Актуальні проблеми розвитку Автономної Республіки Крим.* Сімферополь, 2007. С. 81–110.
11. Шурхало Д. Перша анексія Криму 235 років тому: Росія тоді також порушила домовленості – історик. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29410425.html>

REFERENCES

1. Vermenych Ya. Krym i Pivnichne Prychornomoria na tsyvilizatsiinomu perekhresti (VIII st. do n.e. – kinets XVIII st.) [Crimea and the Northern Black Sea Coast at the Crossroads of Civilizations (8th century BC - end of the 18th century)]. *Skhid i Pivden Ukrainy: chas, prostir, sotsium: u 2 t.* T. 1. Kolektyvna monohrafiia / Vidp. red. V. A. Smolii; kerivnyk avt. kolektyvu Ya. V. Vermenych. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. S. 126–160. [in Ukrainian].

2. Dubrovin N. Prisoedinenie Kryima k Rossii: reskriptyi, pisma, relyatsii i doneseniya [Accession of the Crimea to Russia: rescripts, letters, reports and reports]. T. 2: 1778 h. Sankt-Peterburh, 1885. 950 s. [in Russian].
3. Korolenko B. Kolonizatsiia yak instrument demografichnoi polityky Rosiiskoi imperii v Krymu (kinets XVIII st.) [Colonization as a tool of the demographic policy of the Russian Empire in the Crimea (end of the 18th century)]. Skhid i Pivden Ukrainy: chas, prostir, sotsium: u 2 t. T 1. Kolektyvna monohrafiia / Vidp. red. V. A. Smolii; kerivnyk avt. kolektyvu Ya. V. Veremnych. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. S. 175–191. [in Ukrainian].
4. Plokhii S. Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti [Gate of Europe. History of Ukraine from the Scythian Wars to independence] / Per. z anhl. R. Klochko. Kharkiv, 2016. 496 s. [in Ukrainian].
5. Prohorov D. A. Statistika karaimskogo naseleniya Rossiyskoy imperii v kontse XVIII – nachale XX vv. [Statistics of the Karaite population of the Russian Empire in the late 18th – early 20th centuries]. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii: Zb. nauk. pr. 2011. Vyip. XVII. S. 634–705. [in Russian].
6. Rabbi-Azarya, syn Ilii. Sobyitiya, sluchivshiesya v Krymu v tsarstvovanie Shagin-Girey hana [Events that happened in the Crimea during the reign of Shahin Giray Khan]. Vremennik Obschestva istorii i drevnostey Rossiyskikh. 1856. Kn. 24. S. 100–134. [in Russian].
7. Rasporiazheniya svetleisheho kniazia Hryhoryia Aleksandrovycha Potemkyna-Tavrycheskoho kasatelno ustroeniya Tavrycheskoi Oblasty s 1781 po 1786 hod [Orders of His Serene Highness Prince Grigory Alexandrovich Potemkin-Tavrichesky regarding the dispensation of the Tauride Region from 1781 to 1786]. ZOOYD. Odessa, 1881. T. 12. 486 s. [in Russian].
8. Usenko P. Yaki prychny ta naiblyzhchi naslidky mala deportatsiia hrekiv iz Krymskoho khanatu 1778 r.? [What were the causes and immediate consequences of the deportation of Greeks from the Crimean Khanate in 1778?]. Istoriia Krymu v zapytanniakh i vidpovidiakh / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Vidp. red. V. A. Smolii. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. S. 207–211. [in Ukrainian].
9. Usenko P. Yaki prychny ta naiblyzhchi naslidky mala deportatsiia hrekiv iz Krymskoho khanatu 1778 r.? [What were the causes and immediate consequences of the deportation of Greeks from the Crimean Khanate in 1778?]. Krym: shliakh kriz viky. Istoriia u zapytanniakh i vidpovidiakh / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Vidp. red. V. A. Smolii. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. S. 175–178. [in Ukrainian].
10. Shevchuk A. G. Nekotoryie aspekty migratsionnoy dinamiki krymskotatarskogo naseleniya v XVIII – XXI vekakh [Some aspects of the migration dynamics of the Crimean Tatar population in the 18th – 21st centuries]. Aktualni problemy rozvytku Avtonomnoi Respubliky Krym. Simferopol, 2007. S. 81–110. [in Russian].
12. Shurkhalo D. Persha aneksiia Krymu 235 rokiv tomu: Rosiia todi takozh porushyla domovlenosti–istoryk [The first annexation of Crimea 235 years ago: Russia then also violated agreements–historian]. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29410425.html> [in Ukrainian].